

УДК 343.131.(477)

І. Л. Беспалько, кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

СПЕЦИФІКА ЗМІСТОВНОГО НАПОВНЕННЯ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються особливості дії загальноправового принципу справедливості у кримінальному процесі України. Виділяються положення, які складають зміст цього принципу. Надаються авторське визначення та нормативний зміст принципу справедливості.

Ключові слова: принцип справедливості, мораль, захист прав і свобод людини й громадянина.

На даний момент назріла нагальна потреба у створенні реальних передумов для розширення у кримінальному судочинстві загальнолюдських цінностей, у збагаченні морального змісту принципів, закріплених у кримінально-процесуальному законі. Ідея побудови правової держави висунула необхідність удосконалення механізмів його функціонування, що базується на загальноправових принципах. До них відноситься і принцип справедливості, який є морально-правовою категорією. Перш за все розглянемо погляди вчених-процесуалістів на необхідність виділення принципу справедливості у кримінальному процесі. У науці склалися дві протилежні точки зору. Перша полягає у тому, що справедливість не є принципом кримінального процесу¹. Друга точка зору обґрунтовано, на наш погляд, полягає у необхідності виділення принципу справедливості у даній галузі права².

Як юридична категорія у науковій літературі справедливість розглядається у масштабі відповідності, пропорційності, збалансо-

¹ Александров А. С. Принципы уголовного судопроизводства // Правоведение. – 2003. – № 5. – С. 162–178; Касумов Ч. С. Справедливость и реализация принципа презумпции невиновности на практике // Сов. государство и право. – 1983. – № 12. – С. 74–77.

² Сенякин Н. Н. Нравственно-этические основы осуществления правосудия по уголовным делам в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Самара, 2005. – 22 с.

ваності і повної гармонійності між здійсненими витратами, зусиллями, зверненнями людей і відповідною реакцією на це суспільства, вираженою у вигляді винагороди, заохочення чи осудження¹. Виділяють різні види справедливості. С. П. Головатий зазначає, що право має бути формально справедливим. Воно має тлумачитись і застосовуватись так, щоб був однаковий підхід до тих, хто перебуває в однаковій позиції з конкретної точки зору². Розподільча справедливість полягає у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню, встановлення і диференціювання публічно-правових обмежень залежно від конкретних обставин, що обумовлюють їх запровадження³. С. П. Погребняк виправдано виділяє два аспекти саме процесуальної справедливості: матеріальна (змістовна) справедливість, яка полягає у тому, що кожне судове рішення має бути справедливим по суті (тобто при вирішенні спірного питання мають бути справедливо визначені права і обов'язки тих, хто звернувся до суду, завдяки судовому рішенням має бути відновлена порушена справедливість); та процесуальна (процедурна) справедливість, яка передбачає розгляд справи відповідно до певних судових процедур⁴. Свого часу Х. Отфрид виділяв три різновиди процесуальної справедливості: чисту, повну та неповну. Неповна процесуальна справедливість не створює ніякої властивості легітиматії, оскільки у даному випадку неможливо гарантувати досягнення головного завдання будь-якої процесуальної справедливості — неупередженість. Ніщо так не суперечить процесуальній справедливості, як упередженість та однобічність. Чиста справедливість полягає у самих процедурах, тоді як не може бути мови про

¹ Сибилева Н. В., Толочко А. Н. Процессуальные средства реализации принципа социальной справедливости в уголовном судопроизводстве // Актуальные проблемы формирования правового государства: Краткие тез. докл. и науч. сообщ. респ. науч., конф. 24–26 окт. 1990 г. – Харьков: Юрид. ин-т, 1990. – С. 260–261.

² Головатий С. В. Верховенство права: У 3 кн. – К.: Фенікс, 2006. – Кн. 2: Верховенство права: від доктрини – до принципу. – 2006. – С. 625-1276.

³ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). – Х.: Право, 2008. – 240 с.

⁴ Сенякин Н. Н. Нравственно-этические основы осуществления правосудия по уголовным делам в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Самара, 2005. – 22 с.

процесуально незалежні заходи справедливого результату, оскільки застосовуються рівні для всіх учасників процедури. За повної процесуальної справедливості існують незалежний масштаб для справедливого результату та процедура з високим рівнем гарантії, яка призводить до цього результату¹.

У діючому кримінально-процесуальному законі справедливість розглядається як вимога, яка пред'являється до рішення суду. Відповідно до ст. 370 КПК України істотними порушеннями вимог Кримінально-процесуального кодексу є порушення, які перешкодили чи могли перешкодити суду повно та всебічно розглянути справу і постановити законний, обґрунтований та справедливий вирок чи постанову. Вважаємо, що справедливість є принципом кримінального процесу та має ширший зміст. Існує проблема відсутності чіткого й однозначного визначення та нормативного закріплення принципу справедливості. На наш погляд, у процесі кримінального провадження загальноправовий принцип справедливості конкретизується та має певні особливості відповідно до специфіки кримінально-процесуальної діяльності. Тому перш за все слід з'ясувати: чи притаманні для даної вимоги ознаки принципів? У чому саме під час провадження у кримінальній справі проявляється справедливість?

По-перше, принципи — це вимоги, які спрямовують діяльність на досягнення завдань, поставлених державою перед кримінальним судочинством. Одним із його завдань є встановлення об'єктивної істини, без якої не може бути справедливості. Неможливим є прийняття справедливого рішення без всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи. Кримінальне судочинство має забезпечити, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний (ст. 2 КПК). Рішення суду повинно бути законним і справедливим. Це є можливим лише тоді, коли воно відповідає об'єктивній дійсності, а засуджена особа дійсно винна у вчиненні злочину. Ще одним головним завданням кримінального процесу є захист прав і свобод кожної особи, яка бере у ньому участь. На даний момент відбувається реформування кримінального процесу України відповідно до європейських стандартів, де права і свободи людини визнаються найви-

¹ Хёффе О. Справедливость: Философское введение / Пер. с нем. О. В. Кильдошова; Под ред. Т. А. Дмитриева. – М.: Праксис, 2007. – 192 с.

щою соціальною цінністю. Справедливість включає в себе необхідність поновлення порушених прав і свобод будь-якої особи, яка потрапила до орбіти кримінального процесу, що є обов'язком органів, які ведуть процес. Тобто ця вимога спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на реалізацію головних завдань кримінального процесу.

Принципи — це вимоги обов'язкового характеру, які пред'являються до діяльності. Вважаємо, що справедливість — це вимога, яка пред'являється до органів, які ведуть процес, забезпечити: захист прав кожної особи, яка бере участь у справі; відповідність застосування заходів кримінально-процесуального примусу дійсній необхідності та особливостям особистості; відповідність між дією та покаранням; встановлення істини при вирішенні конкретної справи.

На нашу думку, принципи кримінального процесу діють у системі, де порушення одного з них тягне за собою порушення інших і, навпаки, належне дотримання та виконання норм закону, які містять ці принципи, забезпечує належне функціонування всієї системи. Вимога справедливості може бути реалізована лише шляхом дотримання таких принципів, як-от: всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин справи; рівність усіх учасників процесу перед законом і судом; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист та ін. С. Шевчук справедливо зазначає, що судовий розгляд може вважатися справедливим лише при належному дотриманні таких вимог, як: право на незалежний та неупереджений суд; публічність; презумпція невинуватості; право на правову допомогу та ін.¹ Тобто лише належне функціонування всієї системи принципів кримінального процесу дає можливість реалізації вимоги справедливості.

Принципами ми визначаємо положення, які обов'язково виявляються у кожній кримінальній справі й діють у всіх стадіях кримінального процесу, але різною мірою. У науці склалася думка, що відносно кримінального процесу справедливість виражає моральну характеристику висновків суду². Даний принцип повинен діяти

¹ Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-ге, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – 848 с.

² Аширова Л. М. Проблемы реализации принципа справедливости в уголовном процессе. – М.: Юрлитинформ, 2007. – 256 с.

у кожній стадії процесу та може бути реалізований тільки справедливим порушенням, розслідуванням, розглядом та вирішенням кримінальних справ.

Установлення істини у процесі прийняття рішення про порушення кримінальної справи має свою специфіку. Закон не вимагає встановлення всіх обставин скоєного злочину. Достатньо отримати об'єктивні знання відносно підстав та приводів порушення кримінальної справи. Фактичні дані, якими володіє особа, що приймає рішення про порушення кримінальної справи, достатні, якщо вони дають підстави для попереднього висновку про скоєний або той, що готується, злочин при відсутності обставин, які виключають провадження у справі. А для відмови у порушенні кримінальної справи необхідно шляхом всебічного, повного та об'єктивного дослідження наявних матеріалів установити відсутність підстав для порушення кримінальної справи. Для реалізації вимоги справедливості ці рішення не повинні містити висловів, які б принижували особу, залишати сумніви щодо істинності прийнятого рішення. Дотримання принципу справедливості на стадії порушення кримінальної справи відбувається і за рахунок судового контролю — можливість оскаржити постанову про порушення кримінальної справи або про відмову в цьому.

Справедливість повинна втілюватись у діяльності органів, які ведуть процес, і під час досудового розслідування кримінальної справи. На початкових етапах становлення принцип справедливості стосувався насамперед меж можливих обмежень основних прав людини. Вони мають бути адекватними конкретній ситуації, яка потребує такого обмеження, тобто перебувати у прийнятному співвідношенні до ваги та значення основного права¹. Тому особливу роль принцип справедливості відіграє при обранні заходів кримінально-процесуального примусу, оскільки проблема справедливого застосування норми надає більший або менший простір для врахування факторів та засобів у її реалізації². Суперечності між

¹ Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – 728 с.

² Аширова Л. М. Проблемы реализации принципа справедливости в уголовном процессе. – М.: Юрлитинформ, 2007. – 256 с.

справедливістю та правом нерідко виникають тоді, коли закон реалізується формально, без урахування життєвої ситуації, особливостей особистості. При вирішенні питання про застосування запобіжного заходу враховуються тяжкість злочину, у вчиненні якого підозрюється, обвинувачується особа, її вік, стан здоров'я, сімейний і матеріальний стан, вид діяльності, місце проживання та інші обставини, що її характеризують (ст. 150 КПК). Так, до неповнолітніх, осіб літнього віку, тяжко хворих, вагітних жінок, матерів, що годують дитину, одиноких матерів, багатодітних батьків взяття під варту, як правило, не застосовується. Крім цього, повинні бути враховані: минула діяльність і соціальні зв'язки, спосіб життя тощо. Справедливим є запобіжний захід, який відповідає дійсній необхідності.

Судовий контроль на стадії досудового розслідування також є одним із проявів принципу справедливості, оскільки забезпечує можливість запобігання незаконному обмеженню конституційних прав учасників кримінально-процесуальної діяльності, а у разі необхідності — швидкого й ефективного їх відновлення. Лише суд приймає рішення про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження його строків, проведення обшуку та огляд житла чи іншого володіння особи, примусової виїмки з житла чи іншого володіння особи, накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку, поміщення обвинуваченого у медичний заклад для проведення стаціонарної судово-медичної або судово-психіатричної експертизи. Крім того, учасникам процесу надано право оскаржувати законність та обґрунтованість прийнятого процесуального рішення.

Справедливість діє також і на стадії судового розгляду. Перед судом постає завдання прийняти справедливе рішення, яке відповідало б істині, шляхом всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи. Справедливість вимагає, щоб судді керувалися у своїх діях презумпцією невинуватості та забезпечували реалізацію права на захист. Недопустими є дії, які свідчать, що суддя вважає підсудного винним до оголошення вироку. Прояв справедливості полягає у тому, що суддя усвідомлює необхідність з однаковою увагою ставитись до всіх учасників судового розгляду, що зумовлює активну поведінку судді, його прагнення до встановлення істини. Принцип справедливості знаходить своє відбиття

у внутрішньому переконанні судді, яке є основою справедливого рішення. Ю. М. Грошевой зазначає, що суддівське переконання — це такий стан свідомості судді, коли він вважає, що зібрані у справі докази є достатніми для вирішення питання про наявність або відсутність фактів, які входять у предмет доказування, певен у правильності свого висновку та готовий до практичних дій у відповідності з отриманими знаннями. Автор обґрунтовано вважає, що одним із моральних стимулів досягнення істини у кримінальній справі, формування переконання як особистого ставлення судді до зібраної сукупності доказів являється етична категорія справедливості, яка включає в себе такі взаємопов'язані елементи: відправлення правосуддя на основах рівності прав і свобод осіб; рівність сторін при доказуванні висунутих ними тверджень щодо винності або невинуватості підсудного; обов'язкове врахування в обвинувальному вирокі як пом'якшуючих, так і обтяжуючих відповідальність підсудного обставин¹.

У загальній теорії держави та права принцип справедливості розглядається у масштабі відповідності, пропорційності². У процесі тривалої практики міжнародними судовими органами, зокрема Європейським судом з прав людини, та національними судами сформульована низка вимог пропорційності, які в узагальненому вигляді зводяться до такого: а) будь-які обмеження основних прав і свобод можливі тільки на підставі закону у передбачених Конституцією цілях та лише у межах, що є необхідними для нормального функціонування демократичного суспільства; б) такі обмеження мають застосовуватись тільки у випадках, якщо не існує менш обтяжливих заходів запобігання порушенням прав і свобод інших осіб та забезпечення публічних інтересів³. Керуючись вимогами пропорційності та відповідності, суд має призначити покарання, урахо-

¹ Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Харьков: Вища шк., 1975. — 143 с.

² Загальна теорія держави і права: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2009. — 584 с.

³ Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2008. — 728 с.

вуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, установити справедливий розмір відшкодування шкоди, заподіяної злочином. Крім того, суд може компенсувати окремі недоліки формальної справедливості, обумовлені такою рисою права, як загальність. Вона не дозволяє адекватно вирішувати кожен конкретну ситуацію, яка може мати певні особливості, не враховані в нормі. Тобто принцип справедливості, в основі якого лежить вимога пропорційності, виконує функцію забезпечення балансу між вимогами захисту загального інтересу та необхідністю забезпечення фундаментальних прав особи.

Вважаємо, що справедливість включає в себе рівність можливостей у відстоюванні своїх прав та інтересів. Інтереси сторони обвинувачення реалізуються шляхом наданої можливості провадження певних процесуальних дій, які не можуть бути проведені стороною захисту. Мається на увазі, що сторона обвинувачення має досить широкі повноваження у процесі кримінального провадження, саме тому вона зобов'язана всебічно, повно та об'єктивно дослідити всі обставини справи. Тоді як сторона захисту має значно вужчі можливості збирання та перевірки доказів. У зв'язку з цим повинна бути встановлена певна рівновага можливостей у відстоюванні позиції цих двох сторін. Такою гарантією, на нашу думку, є передбачений у КПК України порядок, відповідно до якого сторони захисту для відстоювання своєї позиції достатньо поставити під сумнів пред'явлене обвинувачення, тоді як сторона обвинувачення зобов'язана її повністю довести.

З нашого погляду, вимога справедливості є принципом кримінального процесу та діє на всіх його стадіях. Унаслідок цього вважаємо за необхідне передбачити у КПК України статтю «Справедливість кримінального судочинства» у такій редакції: «У кримінальному провадженні повинна бути дотримана вимога справедливості, яка полягає у тому, що орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд (суддя) зобов'язані забезпечити: захист прав усіх суб'єктів процесу; рівні можливості у відстоюванні їх процесуальної позиції; відповідність застосування заходів кримінально-процесуального примусу дійсній необхідності з урахуванням обставин справи та якостей особистості; відповідність

між вчиненим діянням і покаранням та застосувати всі передбачені законом заходи для встановлення об'єктивної істини у справі». Така позиція повністю віддзеркалює типологію та спрямованість розвитку кримінального процесу України сьогодення, оскільки вказує на необхідність забезпечення та захисту прав людини, що, безперечно, позитивно впливає на встановлення істини у кожному конкретному випадку.

В данной статье рассматриваются особенности действия общеправового принципа справедливости в уголовном процессе Украины. Выделяются положения, которые составляют содержание данного принципа. Представляются авторское определение и нормативное содержание принципа справедливости.

In this article peculiarities of the generally accepted legal principle of justice in the criminal procedure of Ukraine have been considered. Rules composing contents of this principle have been separated. The author definition and normative contents of the principle of justice have been presented.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 3 від 10 жовтня 2011 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук **Н. В. Глинська**.*